

Vredescahier 3/2008
Congo, overlevingsstrijd van een fragiele staat
hoofdstuk 2

Van Lumumba naar Mobutu (1960-1965)

Ludo De Witte*

Weinig plekken op aarde tonen zo duidelijk hoezeer het gewicht van het verleden weegt op het heden als Congo. De geschiedenis lijkt er al 40 jaar stil te staan, maar de tand des tijds doet er desalniettemin zijn werk: het verleden zoals het zich vandaag aandient is een *aangetast, vervormd verleden*. Een verleden dat is gekastijd door het heden, en omgekeerd, een heden dat pas begrijpelijk is als men het opvat als bewerkte geschiedenis. Men kan het Congo van vandaag niet begrijpen als men de verwoestende impact van het Mobuturegime niet in rekening brengt, maar op zijn beurt kan men de genese van die dictatuur niet vatten zonder te begrijpen waarom het Westen in de eerste jaren van de onafhankelijkheid van het land de eerste Congolese regering omverwierp en zo de kiemen zaaide waaruit de dictatuur groeide.

Geen grootmoedig geschenk

Anders dan koning Boudewijn in zijn redevoering op onafhankelijkheidsdag (30 juni 1960) beweerde, was de onafhankelijkheid geen grootmoedig geschenk van de kolonisator. Anderhalf jaar voor de onafhankelijkheid was in Brussel van het opgeven van de kolonie geen sprake. Pas nadat honderdduizenden Congolezen -na het verbod op de organisatie van een politieke meeting- zich in januari 1959 gedurende enkele dagen meester hadden gemaakt van de straten van de Congolese hoofdstad, en nadat in de loop van dat jaar Beneden-Congo in de greep kwam van een beweging van burgerlijke ongehoorzaamheid, drong een koerswending van de kolonisator zich op.

Een militaire oplossing werd afgewezen. Hoe zou België zijn immense kolonie militair kunnen bedwingen, als zelfs zijn grote zuiderbuur er niet in slaagde om met 500.000 soldaten het Algerijnse verzet te breken? Er werd gekozen voor de snelle, onvoorbereide machtsoverdracht. Voor *le pari congolais*: Brussel gokte erop dat het de touwtjes in handen zou kunnen blijven houden door het beheer van het land zo vlug mogelijk over te dragen aan onervaren, slecht georganiseerde Congolese politici. Begin 1960 besloot de regering van Gaston Eyskens, die een jaar eerder er niet over peinsde Congo op te geven, om al zes maanden later de kolonie los te laten.

Eyskens had zich echter verkeken op de diepgaande radicalisering van de Congolezen. De verkiezingen van mei 1960 werden een verrassend succes voor de nationalist. Lumumba werd eerste minister; Joseph Kasa-Vubu president. Enkel in de koperprovincie Katanga, waar de *Union Minière* de plak zwaaide, boekte Brussel met manipulatie een succes. Toen midden juni een regering-Lumumba onafwendbaar leek, wijzigde het Belgische parlement eenzijdig de voorlopige Congolese grondwet waardoor Moïse Tshombe -en de blanke kolonie die hem naar voor had geschoven- vrij spel kreeg om in Katanga een pro-Belgische provinciale regering te vormen.

De regering-Lumumba

Lumumba's toespraak op onafhankelijkheidsdag (30 juni 1960) bevestigde op spectaculaire wijze dat zijn regering de aanspraak op de onafhankelijkheid ernstig nam. In zijn speech had Boudewijn de lof gezongen van de kolonisatie en een neokoloniale toekomst voor de ex-kolonie, onder leiding van België, bepleit. In een onaangekondigde repliek legde Lumumba uit dat *“geen enkele Congolees die naam waardig, ooit zal vergeten dat het via de strijd is dat [de onafhankelijkheid] is veroverd”*.¹ Verder kondigde hij aan dat met de dood van het kolonialisme (*“de vernederende slavernij die ons met geweld werd opgelegd”*)² de strijd nog niet was gestreden: *“We zullen er over waken dat het grondgebied van ons vaderland echt ten dienste staat van zijn kinderen”*.³ Deze verbintenis ten aanzien van het Congolese volk, dat onder het koloniale bewind miljoenen hectaren grond was ontnomen, illustreerde Lumumba's voornemen om de loden last van de koloniale erfenis volledig af te gooien. Enkele dagen later zou hij de daad bij het woord voegen, en de zijde kiezen van de zwarte soldaten in hun “syndicale” eisen. De gebeurtenissen zouden een revolutionaire dynamiek tot leven wekken -en het Westen tot radicale tegenmaatregelen verleiden.

De afrikanisering aan de Katangese grenzen stoppen

De belangrijkste troef om premier Lumumba in Brussels vaarwater te houden, was het blanke officierskorps van het koloniale leger, dat integraal aan het onafhankelijke Congo werd overgedragen. Toen op 5 juli 1960 zijn opperbevelhebber, de reactionaire generaal Janssens, de soldaten (en de Congolese regering) liet weten dat er van een afrikanisering van het leger geen sprake kon zijn, kwamen de soldaten in opstand. De Congolese regering koos partij voor de soldaten: Janssens werd ontslagen en de soldaten werden uitgenodigd om zwarte officieren aan te duiden. Lundula werd opperbevelhebber van het leger, l' Armée Nationale Congolaise (ANC); Mobutu werd kolonel en stafchef. De soldaten aanvaardden veel blanke officieren om als raadgevers de zwarte officieren bij te staan. In de grote legerkampen keerde de rust weer.

Maar een harde kern van blanke officieren hergroepeerde zich in Elisabethstad, de hoofdstad van de provincie-Katanga. Met de steun van Tshombe verwierpen ze de afrikanisering van het ANC. Ondertussen hadden berichten over verkrachtingen van blanke vrouwen door een klein groepje soldaten op 8 juli een massale exodus van Belgen op gang gebracht. Eyskens sommeerde de Belgische officieren niet om zich bij de beslissing van de Congolese regering neer te leggen, maar zou de blanke exodus als pretext gebruiken om in te grijpen. Op 9 juli, in de loop van de voormiddag, besloot de Belgische regering, na overleg met Boudewijn en de top van de Société Générale, om in Katanga te interveniëren. Op dat ogenblik was er in Katanga nog enkel incident met soldaten gemeld...

De interventie moest de afrikanisering van het ANC aan de Katangese grenzen stoppen en de koloniale kroonjuwelen (grote Belgische bedrijven met op kop Union

¹ *“nul Congolais digne de ce nom ne pourra jamais oublier que c'est par la lutte qu'elle (l'indépendance-LDW) a été conquise”*

² *“l'humiliant esclavage qui nous était imposé par la force”*

³ *“Nous allons veiller à ce que les terres de notre patrie profitent véritablement à ses enfants. Nous allons revoir toutes les lois d'autrefois et en faire des nouvelles qui seront justes et nobles.”*

Minière, red) in de provincie aan het centrale gezag onttrekken. In die dagen rijpte in Brussel ook een tweede objectief. De regering-Lumumba had met de afrikanisering van het leger een vrijbrief gegeven aan de ambtenaren en het zwarte proletariaat in de fabrieken en mijnen, om het voorbeeld van de soldaten te volgen, en om met sociale eisen de onafhankelijkheid vlees en bloed te geven. De hoofdstad was op 12 en 13 juli het toneel van een stakingsgolf. VN-topman Bunche, die in de Congolese hoofdstad verbleef, merkte in een telegram aan de secretaris-generaal van de Verenigde Naties op: *“Stakingen gaan door en breiden zich uit, aangemoedigd en oorspronkelijk in gang gezet door succesvolle tactieken van het leger.”* Deze pre-revolutionaire dynamiek, die een neokoloniale restauratie in de weg stond, moest tot staan worden gebracht.

De VN schiet Brussel ter hulp

Op 12 juli verstuurden de Congolese autoriteiten een telegram naar de VN, met een dringend verzoek voor *“militaire hulp tegen de huidige buitenlandse agressie”*. De oproep van de Congolese leiders stond echter lijnrecht tegenover wat de secretaris-generaal van de VN, Dag Hammarskjöld (of ‘H’), informeel had aangegeven als het enig mogelijke type van VN-tussenkoms: een zitting van de Veiligheidsraad (VR), die een Belgische interventie zou goedkeuren! ‘H’ had op 9 juli, toen de reikwijdte van de gebeurtenissen tot in New York was doorgedrongen, deze boodschap naar Bunche verstuurd: *“mogelijkheid dat toestand zich ontwikkelt waarbij Europese militaire interventie een psychologische noodzaak wordt (...) Ik zie niet welke bijdrage VR zou kunnen leveren die verder gaat dan mogelijk legaliseren van een operatie (...)”* In een resolutie van 14 juli besloot de Veiligheidsraad om de Congolese regering van militaire hulp te voorzien, totdat de Congolese strijdkrachten in staat zouden zijn *“zich volledig van hun taken te kwijten”*.

Brussel werd opgeroepen om zijn troepen terug te trekken. Maar haar interventie, die een overtreding van het Handvest van de VN was, werd niet veroordeeld. Er werd geen tijdslimiet op de Belgische terugtrekking geplaatst. En door de crisis te herleiden tot een kwestie van ordehandhaving nam de VN de Belgische argumentatie voor haar interventie -bescherming van mensenlevens, in een context van chaos- eigenlijk over, en rechtvaardigde haar zo ten dele. Op 23 juli vertrok de laatste Belgische soldaat uit Leopoldstad. Blauwhelmen sloegen overal in Congo hun kampen op, behalve...in Katanga.

Congo heropbouwen rond Tshombe

Onder druk van de Congolese regering en de Afrikaanse publieke opinie zag ‘H’ zich genooddaakt om de patstelling inzake Katanga te doorbreken. Al op 26 juli had hij in een vertrouwelijke boodschap verklaard dat hij wellicht met Tshombe zou gaan onderhandelen, *“om hem een vorm van garantie te geven dat hij zijn persoonlijke politieke toekomst of de legitieme doelstellingen die hij verdedigt niet in gevaar brengt door VN-troepen te aanvaarden.”* Wat waren die doelstellingen? De regering-Eyskens droomde van de herschikking van het vroegere Belgisch Congo rond Katanga. De ganse politieke klasse, met inbegrip van de sociaal-democratische oppositie, deelde deze visie. Tijdens zijn 21-juli-toespraak gaf ook Boudewijn, met harde woorden aan het adres van Lumumba en lof voor Tshombe, dezelfde wens te kennen: *“Een wrede opstand werd ontketend in de rangen van de Openbare*

Weermacht (het ANC) en sommige verantwoordelijke autoriteiten hebben in plaats van deze muiterij te smoren het Congolese volk tegen de Belgen opgeruid. [...] Ganse volksstammen, geleid door eerlijke en waardevolle mannen hebben ons hun vriendschap behouden en zij smeken er ons om hen te helpen, in de huidige chaos, bij het opbouwen van hun onafhankelijkheid. Het is onze plicht te beantwoorden aan elk loyaal verzoek tot medewerking.”⁴

De Belgische minister van Buitenlandse Zaken Wigny stuurde op 26 juli een telex naar Elisabethstad, waarin hij verklaarde: *“Elke hereniging van de andere provincies van Congo bij Katanga zou dus moeten aangemoedigd worden”*.⁵ Het centrale doelwit van deze strategie bleef Leopoldstad (het huidige Kinshasa, red.), waar een neokoloniaal bewind in het zadel geholpen moest worden. De Belgische massa-pers ondersteunde de oorlogsinspanningen. Professor Marcel de Corte schreef in *La Libre Belgique*: *“Bekijk Lumumba. De man is zo goed als niet ontwikkeld. Het vernislaagie beschaving dat wij op hem aanbrachten, barst aan alle kanten open. Hij is een barbaar. [...] [Belgische] officieren, van wie één enkel viriel gebaar de planeet van dit ergerlijke bezinksel bevrijd zou hebben, doet hij wenen van woede.”* Later schreef *La Gauche* niet zonder reden: *“Het is niet zeker of Hitler door de Belgische burgerlijke pers ooit met evenveel razernij en heftigheid werd behandeld als dat met Patrice Lumumba het geval was.”* de Corte kon op beide oren slapen: de uitschakeling van Lumumba stond hoog op de prioriteitenlijst. De broer van Boudewijn, prins Albert, vatte enkele maanden later de heersende Belgische opvattingen bondig samen: *“De Congolese crisis is te herleiden tot één enkele persoon: Patrice Lumumba.”*⁶

De VN neemt de secessie in bescherming

In een vertrouwelijke brief van 28 juli eiste koning Boudewijn van ‘H’ dat bij een VN-intrede in Katanga, de Congolese regering elke soevereiniteitsaanspraak op de provincie zou worden ontzegd. ‘H’ stelde de vorst gerust. In een rapport van 6 augustus schreef ‘H’ dat in zijn ogen Lumumba en Tshombe constitutioneel gesproken op dezelfde voet stonden: *“Het gaat om een constitutioneel conflict [...] voor hen [gaat het er om om] constitutionele oplossingen te zoeken die verschillen van een strikt unitaire formule, bijvoorbeeld een vorm van federale structuur die de provincie een grotere autonomie garandeert dan deze die vandaag wordt voorzien. [...] Het gaat hier om een intern politiek probleem waarin de VN als organisatie natuurlijk niet betrokken mag raken. De intrrede van de VN in Katanga mag ook geen standpuntbepaling in het conflict waarover ik zonet sprak, inhouden.”*⁷

Brussel was tevreden en op 13 augustus losten de eerste blauwhelmen Belgische troepen in Katanga af. Vanaf dat moment vormde de VN niet enkel politiek, maar ook militair een buffer tussen de Congolese regering en Tshombe. De VN-leiding gaf

⁴ Télégramme ‘H’ (New York) à Bunche et von Horn (Leo), 9 juillet 1960, n° 389, in *UN Archives*; Baudouin, in CRISP, *Congo 1960*, pp. 513-514.

⁵ *“Tout ralliement d’autres provinces du Congo au Katanga est donc à encourager”*

⁶ P. Wigny, in CRISP, *Congo 1960*, p. 740; de Corte, in *LLB*, 27 juillet 1960; *La Gauche*, 4 mars 1961; Albert, Associated Press, in *LLB* en *Le Peuple*, 3 octobre 1960.

⁷ Lettre Baudouin à ‘H’, 28 juillet 1960, in télégramme ‘H’ (Leo) à Cordier (New York), 31 juillet 1960, n° B-278, et réponse ‘H’, in télégramme ‘H’ (Leo) à Cordier (New York), 1 août 1960, n° B-281, in *UN Archives*; Deuxième Rapport ‘H’, 6 août, in CPE 1, p. 778.

verder, met miskenning van elk soevereiniteitsrecht van Leopoldstad, haar goedkeuring aan een verlengd verblijf van de Belgische militairen, ambtenaren en adviseurs die Tshombe's staat moesten opbouwen. Het Westen was ingenomen met de regeling: feitelijke consolidatie van de secessie; blauwhelmen als obstakel voor het herstel van de territoriale integriteit; en op termijn de triomfantelijke terugkeer van Tshombe in het unitaire kader. Hoe valt dit respect van de VN voor Tshombe te verklaren? Het artificiële karakter van de koperstaat was voor 'H' geen geheim. Bunche wond er in telegrammen geen doekjes om: *“Tshombe is een marionet en niets meer dan dat. In werkelijkheid vertegenwoordigt hij relatief weinig mensen.”* (21 juli) De VN-leiding deelde echter de westerse strategie: de secessie uitbouwen tot een breekijzer om de Congolese regering te vernietigen.

De breuk tussen Lumumba en Hammarskjöld

De Congolese nationalistenvonden uit de ontwikkelingen slechts de conclusie trekken die kolonel Vandewalle veel later als volgt verwoordde: *“Tot aan de definitieve totstandkoming van de Congolese grondwet en de goedkeuring door Katanga, zal het status quo gehandhaafd worden op basis van de Katangese grondwet. (...) Deze regeling (...) zal het Katangese regime consolideren. Dat zou tot rampzalig gevolgen moeten leiden voor Lumumba.”*⁸ Op 14 en 15 augustus kwam het tot een verbeterde briefwisseling tussen Lumumba en 'H'. Lumumba sloot zo de briefwisseling af: *“Terwijl u de legale regering van de Republiek volledig negeert, heeft u vanuit New York een telegram verstuurd naar M. Tshombe, leider van de Katangese rebellie en afgezant van de Belgische regering. Volgens M. Tshombe (...) heeft u volledig ingestemd met de eisen van de Belgen, geformuleerd via de mond van M. Tshombe. Gezien vanuit wat zich vooraf heeft afgespeeld, hebben de regering en het volk van Congo al hun vertrouwen verloren in de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties.”*⁹

Nadat de breuk met Lumumba een feit was, wou de VN secretaris-generaal van Lumumba af. In een telegram bevestigden VS-diplomaten dat 'H' tot het besluit was gekomen dat *“de inspanning van de VN niet voort kon gaan met Lumumba aan de macht. Een van beiden moest vertrekken.”*¹⁰ Tijdens een bijeenkomst van de Veiligheidsraad riep 'H', de Congolese regering en de illegale regimes van Elisabethstad en Bakwanga (dat zich inmiddels ook had afgescheiden van het centrale gezag) op, om te onderhandelen: *“De VN (...) belast met het handhaven van de orde en veiligheid, zorgt voor een beschermend klimaat langs dewelke het Congolese volk*

⁸ *“jusqu’à l’établissement définitif de la constitution congolaise et son approbation par le Katanga, le statu quo serait maintenu sur base de la constitution katangaise. (...) Cet arrangement (...) consolida le régime katangais. Il devait avoir des conséquences funestes pour Lumumba.”*

⁹ F. Vandewalle, *Mille et quatre jours*, fasc. 2, p. 196; lettres 'H'/Lumumba, 14 et 15 août, in CPE 1, pp. 790-794. De originele versie van het citaat: *“Ignorant complètement le gouvernement légal de la République, vous avez adressé, de New York, un télégramme à M. Tshombe, chef de la rébellion katangaise et émissaire du gouvernement belge. Selon M. Tshombe (...) vous avez entièrement acquiescé aux exigences des Belges, formulées par la voix de M. Tshombe. Vu tout ce qui précède, le gouvernement et le peuple du Congo ont perdu leur confiance au Secrétaire général des Nations Unies.”*

¹⁰ Télégramme du 16 août, in M. Kalb, *The Congo Cables*, p. 51.

*de weg zou moeten vinden naar vrede, en regerings- en administratievormen uitwerkt onder dewelke het wenst te leven”.*¹¹

Het Congolese tegenoffensief

De regering-Lumumba besloot nu om zelf de secessies af te handelen. Leopoldstad vroeg aan Moskou vliegtuigen en wapens; alle Sabena-toestellen werden opgeëist. De Congolese regering was volkomen gerechtigd om op te treden tegen secessies die volgens de VN zelf intern-Congolese aangelegenheden waren, en die niet enkel de regering naar het leven stonden, maar ook de verkozen instellingen en de staatsstructuur zelf: *“De opgang van het federalisme”* aldus *Le Figaro*, *“is het enige middel om zich te ontdoen van het MNC [Mouvement National Congolais, red.] van Lumumba, dat de enige Congolese partij met aanhang in het gehele land is, terwijl de andere partijen, plaats- of stamgebonden, zonder macht blijven op het nationale niveau.”*¹²

Zonder op groot verzet te stuiten nam het ANC op 27 augustus Bakwanga in. Ter voorbereiding van een tweede beweging, richting Katanga, riep Lumumba eind augustus in Stanleystad, een nationalistisch bolwerk, de bevolking op om vrijwilligers te leveren. Een luchtbrug tussen Stanleystad en Luluaburg mislukte echter: de toestellen werden in Luluaburg buiten werking gesteld, toen de VN omstreeks 5 september weigerde hen van brandstof te voorzien. Een tweede groep soldaten vertrok begin september uit Stanleystad. Het korps zou in Noord-Katanga vastlopen. De verwarring was groot in die dagen. Op 1 september had Lumumba's kolonel, Mobutu, eenzijdig het offensief afgeblazen. Mobutu's zet viel samen met het opduiken van vertrouwelijke berichten dat een coup tegen Lumumba in de maak was.

De omverwerping van de regering-Lumumba

Na de breuk tussen 'H' en Lumumba kwam de Verenigde Staten in actie. Op 26 augustus schreef CIA-directeur John Foster Dulles in hoogsteigen persoon een telegram aan de CIA-Leopoldstad: *“indien [Lumumba] aan het bewind blijft, zal het onvermijdelijke resultaat in het beste geval chaos zijn, en in het slechtste geval de voorbereiding van een communistische overname van Congo (...) wij hebben besloten dat zijn verwijdering ons belangrijkste doel moet zijn en dat dit onder de huidige voorwaarden grote prioriteit moet krijgen in onze geheime actie.”* CIA-functionaris Bissell, chef van Geheime Operaties, verklaarde later: *“De CIA bedacht een waaier van methoden om zich van Lumumba te ontdoen, in de zin van hem fysiek te vernietigen, hem buiten gevecht te stellen, of zijn politieke invloed uit te schakelen”*¹³

Ook op 26 augustus verklaarde Lumumba dat de blauwhelmen zich uit Congo moesten terugtrekken van zodra alle Belgische troepen het land hadden verlaten: *“Wij willen geen nieuwe bezetting.”* In een telegram liet 'H' weten dat hij zo'n verzoek zou

¹¹ Déclaration 'H', 21 août 1960, in CPE 1, pp. 895, 898. Het originele citaat: *“L'ONU (...) a la charge de maintenir l'ordre et la sécurité, créant un abri protecteur sous lequel le peuple congolais devrait pouvoir trouver le chemin de paix et élaborer les formes de gouvernement et d'administration sous lesquelles il désire vivre.”*

¹² *Le Figaro*, in G. Dinant, *L'ONU face à la crise congolaise. I: La politique d' 'H'*, p. 65.

¹³ Télégramme Dulles, 26 août, Bissell, in M. Kalb, pp. 52, 61, 64-66.

afwijzen.¹⁴ Toen eind augustus, bij gevechten tussen het ANC en aanhangers van Albert Kalonji [leider van de secessionistische provincie Kasai, red.] ook tientallen burgers omkwamen, verklaarde 'H': "*de VN-macht moet de opdracht krijgen om, zonedig met geweld, tussenbeide te komen om de slachting van burgers, zowel van plaatselijke als van Europese oorsprong, te verhinderen (...)*" Het principe van niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden was voor 'H' niet van toepassing in wat hij "*een geval van ontluikende genocide*" noemde. VN-generaal Rikhye schreef later dat "*vooruitlopend op een invasie van Katanga door het ANC, onze troepen nieuwe posities innamen om de toegang naar Katanga vanuit Kivu en Kasai te versperren.*"¹⁵ De VN zou zonedig blauwhelmen inzetten om te verhinderen dat de centrale regering haar autoriteit over Katanga zou herstellen.

Ook Brussel bleef niet werkloos toekijken. In zijn *Memoires* schrijft Gaston Eyskens: "*Jef van Bilsen belastte ik op 18 augustus met een geheime opdracht bij de Congolese president Kasa-Vubu, van wie hij juridisch adviseur was. Ik liet hem verstaan dat Kasa-Vubu Lumumba aan de deur moest zetten.*"¹⁶ Begin september werd een van de sterke mannen achter Tshombe, graaf d'Aspremont Lynden, minister van Afrikaanse Zaken in de regering-Eyskens. Het signaal was duidelijk: Brussel bleef op oorlogsvoet met Leopoldstad.

Op 5 september las Kasa-Vubu een boodschap op de radio voor: hij ontsloeg Lumumba en zes andere ministers. Kort daarop verwierp Lumumba over de radio Kasa-Vubu's actie, en zette hij op zijn beurt de president af. Lumumba bezweerde "*de VN om zich niet van haar missie af te wenden, om zich niet te mengen in het geschil dat de regering vandaag tegenover Kasa-Vubu stelt. Wij zullen dat zelf op een democratische wijze regelen, in de schoot van ons parlement, in het kader van onze nationale instellingen.*"¹⁷

De VN steunt Kasa-Vubu

Maar in zijn memoires beschrijft VN-generaal von Horn de algemene sfeer op het VN-hoofdkwartier na Kasa-Vubu's radiotoespraak als een van "*opluchting, bijna van tevredenheid*". 'H' telegrafeerde onmiddellijk naar Cordier, zijn nieuwe adjunct in Congo: "*verantwoordelijke personen op het terrein kunnen zich veroorloven om, binnen het kader van gebiedende principes, te doen wat ik, als ik het zelf zou doen, niet zou kunnen rechtvaardigen - het risico lopen om geen erkenning te krijgen wanneer het er niet meer toe doet.*" Het omfloerste taalgebruik kan de boodschap niet verhullen: in een noodsituatie overstijgt de macht van Cordier ("*verantwoordelijke personen op het terrein*") de bevoegdheden van de VN-macht, en heeft hij het recht om acties te ondernemen die politiek wenselijk maar wettelijk betwistbaar zijn, en daardoor afgewezen kunnen worden, maar dan wel slechts "*wanneer het er niet meer*

¹⁴ Télégramme 'H' (Leo) à Bunche (Leo), 26 août, n° 1278, in *UN Archives*.

¹⁵ 'H', in UN Advisory Committee on the Congo, 2 septembre, in *UN Archives*; I.J. Rikhye, *Military Adviser to the Secretary General*, p. 102.

¹⁶ G. Eyskens, *De Memoires*, p. 586.

¹⁷ J. Van Bilsen, *Congo 1945-1965*, p. 258; State Department, rapport n° 373A, in *Archives du CEDAF*; Lumumba, in J. Van Lierde, *La pensée politique ...*, p. 328.

toe doet” - wanneer zij hun effect reeds bewezen hebben; wanneer Lumumba al uitgeschakeld is.¹⁸

In een ander telegram schreef de VN secretaris-generaal aan Cordier: “*Algemeen besluit is dat in huidige omstandigheden VN gedwongen is om te handelen, waarbij Staatshoofd enig duidelijke legale autoriteit is.*” Kort daarop verzond ‘H’ een nieuw telegram waarin hij instemde met Kasa-Vubu’s verzoeken aan de VN om de ordehandhaving over te nemen en het radiostation en de luchthavens te sluiten.¹⁹ Kasa-Vubu kreeg zijn zin en de VN sloot het radiostation en de luchthavens. Dat was onbetwistbaar in het nadeel van Lumumba. Vanuit Congo-Brazzaville opereerde een antinationalistische radiozender; Lumumba beschikte niet over een soortgelijk kanaal om zijn aanhang te mobiliseren. En de sluiting van de luchthavens voor alle niet-VN-toestellen hield de nationalistische troepen ver van het strijdtoneel in de hoofdstad verwijderd.

Lumumba dreigt het initiatief te hernemen

De pers schetste in die dagen ondubbelzinnig het aandeel van de VN in de ontwikkelingen. In *La Libre Belgique* kon men lezen: “*Als Kasa-Vubu en Iléo uiteindelijk de overwinning zullen behalen die zij verdienen, dan zullen zij dat aan de VN te danken hebben. Zonder de VN zou Lumumba met de enkele honderden die hem trouw bleven, binnen enkele uren de controle herwonnen hebben.*” (15 september) Met de de facto erkenning van de secessie van Katanga had de VN bijgedragen tot de secessie van Zuid-Kasaï en tot de ontmanteling van de Congolese staat. Het werk werd in Leopoldstad afgemaakt, door de coup tegen de regering-Lumumba te ondersteunen. Die coup was ongrondwettelijk. De Congolese grondwet schreef voor dat het aan het parlement toekwam om een minister of de regering te ontslaan, en dat, in afwachting van de vorming van een nieuwe regering, de aftredende regering de lopende zaken afhandelt. De VN, België en de VS hadden het politieke toneel van het parlement naar de straat verplaatst. Daar werd Lumumba opgewacht door VN-generaals, Belgische officieren in de afgescheiden provincies, en door Joseph-Désiré Mobutu...

Op 7 september, 2 dagen na de coup, hield Lumumba voor de Congolese Kamer een magistrale toespraak tegen de balkanisering van het land. De Kamer, en de dag erna ook de Senaat, verwierpen Kasa-Vubu’s coup. VS-ambassadeur Timberlake schreef over Lumumba’s toespraak: “*Lumumba in topvorm vernietigde de tegenwerpingen van de oppositie. (...) Kasa-Vubu kwam er bespottelijk uit.*”²⁰ In een geheime nota waarschuwde de CIA dat Lumumba’s uitschakeling niet onomkeerbaar was: “*Lumumba in de oppositie is bijna even gevaarlijk als wanneer hij aan de macht is.*” Brussel stuurde aan op bijkomende maatregelen. Op 10 september schreef Belgisch minister van Buitenlandse Zaken Wigny aan medewerkers in Brazzaville: “*De*

¹⁸ C. von Horn, *Soldiering for Peace*, p. 208; télégramme ‘H’ à Cordier, Dayal (Leo), 5 septembre, n° 1562, in *UN Archives*

¹⁹ Télégramme ‘H’ à Cordier (Leo), 5 septembre, n° 1552, in *UN Archives*.

²⁰ Timberlake, in Doc. Department of State, 27 janvier 1961, in D.N. Gibbs, *The Political Economy of Third World Intervention*, p. 95.

autoriteiten hebben de plicht om Lumumba onschadelijk te maken.” Wigny liet in het midden hoe dit gerealiseerd zou moeten worden.²¹

Mobutu's coup van 14 september 1960

De stormloop tegen de Congolese regering duwde de militairen naar het voorplan. Want Lumumba uitschakelen vereiste de liquidatie van het parlement, waarin hij op een meerderheid kon rekenen. *Time* benadrukte in een artikel dat vóór Mobutu's coup geschreven was, de samenwerking tussen de VN en ANC-eenheden: “*Achter de rug van de premier om hadden Congolese legerleiders en VN-officiëren eigen regelingen getroffen: wapens moesten in centrale arsenalen opgeborgen blijven, en een staakt-het-vuren werd voorzien in de campagne tegen Katanga. (...) De premier, die feitelijk reeds zijn luchthavens en zijn radiostations waren afgenomen, dreigde nu een premier zonder leger te worden. (...) Voor de VN was dit alles een sprong in duistere politieke wateren, en veel meer dan wat haar oorspronkelijke architecten zich ooit hadden voorgesteld. De VN probeerde de acties van de premier, die haar oorspronkelijk had uitgenodigd, teniet te doen.*” (19 september)

Op 14 september schakelde Mobutu het parlement uit. Het regeringsroer kwam in handen van een college van commissarissen: een groep jonge academici, met figuren als Boboliko, Lihau, Ndele en Tshisekedi. Opnieuw speelde de VN een belangrijke rol bij het welslagen van de actie. In de dagen voor en na 14 september kocht de VN, met soldijbetalingen en voedselpakketten, de steun van het ANC. Al op 6 september meldde ‘H’ in een telegram dat 1 miljoen dollar, komende van de VS, werd overgemaakt “*om bij te dragen in de kosten voor soldij en voedsel van het ANC. Wij staan deze actie toe als maatregel ter ondersteuning van wet en orde.*” De VN-steun aan Mobutu werd door andere financiers met aanzienlijke bedragen aangevuld. VN-leider Dayal schreef later: “*VN-verbindingsofficieren (...) rapporteerden dat westerse militaire attachés de kolonel soms bezochten met uitpuilende koffers vol in dik bruin papier gewikkelde pakjes (...) Wij wisten niet wat erin zat, maar konden het niet nalaten ernaar te raden.*”²²

VN-leiders Dayal en von Horn vreesden dat het oprukkende ANC de verbinding zou leggen met nationalistische opstandelingen in het noorden van Katanga. Ze stelden voor de soldij van de soldaten van het Congolese leger uit te betalen, op voorwaarde dat zij zich zouden terugtrekken. Mobutu ging met de hele operatie akkoord, en het ANC-offensief tegen de secessie verzandde. In oktober bekroonde de VN deze ontwikkelingen in een akkoord met Elisabethstad. Er kwamen in Noord-Katanga neutrale zones waarbinnen alleen blauwhelmen opereerden. Op 15 oktober meldde de VN dat in Manono (Noord-Katanga) “*VN-troepen de verantwoordelijkheid voor wet en orde bijna volledig hadden overgenomen, omdat de Katangese administratie had opgehouden te bestaan.*”²³ Het akkoord zou de secessie ademruimte geven en haar toelaten een repressiemachine op te bouwen die in 1961 de nationalistische oppositie zou verpletteren.

²¹ CIA, in M. Kalb, p. 77-78; P. Wigny, in G. Heinz et H. Donnay, *Lumumba Patrice. Les cinquante derniers jours de sa vie*, p. 31.

²² Télégramme ‘H’ à Dayal, Cordier (Leo), 6 septembre, n° 1593, in *UN Archives*; R. Dayal, *Mission for Hammarskjöld*, p. 66.

²³ Byrne, in télégramme Rikhye (ONUC-E'ville) à Dayal, 15 octobre, sans numéro, in *UN Archives*.

De VN neemt Lumumba ‘in bescherming’

Toen de afgezette Lumumba de bevolking van Leopoldstad begon op te zoeken, drongen bijkomende maatregelen zich op. Op 9 oktober hield hij een publieke toespraak, voor een enthousiaste menigte. De dag daarna werd zijn residentie permanent omsingeld. Lumumba werd door een dubbele gordel van militairen ‘beschermd’: de binnenste cirkel bestond uit blauwhelmen; de buitenste uit soldaten van het ANC. De omsingeling kwam tegemoet aan de wens van de nekoloniale coalitie, die de ex-premier van zijn achterban wilde afsnijden. Ook de VN was tevreden met de regeling. Het dubbele kordon hield de deur open voor de VN-leiders die geloofden dat Lumumba in de opvulling van het machtsvacuüm betrokken moest worden. In afwachting nam zijn huisarrest de vrees weg voor een eventuele terugkeer van Lumumba naar Stanleystad, het nationalistische bolwerk. *“Ik hoop dat iedereen in Leo zich realiseert,”* zo schreef een VN-functionaris vanuit Stan, *“dat Lumumba’s aankomst hier, of zelfs een eenvoudige toespraak van hem, de toestand in een half uur kan doen omslaan.”*²⁴

Timberlake schreef in een telegram geruststellend dat Lumumba’s *“fysieke isolatie zijn politieke dood zou betekenen.”* Dayal meldde H: *“Lumumba [...] is eigenlijk een virtuele gevangene in zijn huis, zonder vrije toegang tot wie dan ook, en zonder telefoon.”*²⁵ Kort daarop zou de VN-leiding de ex-premier laten weten dat de VN-bescherming tegen het ANC enkel gold zolang hij in zijn residentie verbleef. Lumumba kon op bescherming rekenen... zolang hij politiek inactief bleef.

De uitschakeling van Lumumba bleef in die periode de allesoverheersende doelstelling, zoals blijkt uit een telegram van d’Aspremont Lynden aan Elisabethstad, van 6 oktober. Daarin heeft de minister van Afrikaanse Zaken het over het gerucht dat een kabinet met nationalisten in de maak zou zijn: *“Bijzonder gevaarlijk want neigt in mijn ogen feitelijk naar het indirect aanvaardbaar maken van Lumumba [...]. Belangrijkste na te streven doelstelling in het belang van Congo, Katanga en België is natuurlijk de definitieve eliminatie van Lumumba.”*²⁶ d’Aspremont gaf zijn medewerkers de vrijheid om zelf een praktische oplossing voor het probleem te bedenken.

Ook de CIA schakelde haar operaties in een hogere versnelling. De CIA-chef in Leopoldstad, Devlin, vreesde op elk moment de politieke terugkeer van de Congolese leider: *“Enige oplossing is hem zo vlug mogelijk van het toneel te verwijderen.”* Later getuigde Gottlieb, een CIA-wetenschapper, dat hij met gif naar Congo was gestuurd om Devlin te helpen *“om Lumumba ofwel ernstig buiten gevecht te stellen, ofwel te elimineren.”*²⁷ Op 24 september had CIA-directeur Dulles persoonlijk de VS-ambassade in Congo van alle nodige dekking verzekerd: *“Wij willen elke mogelijke vorm van steun verlenen voor de uitschakeling van Lumumba teneinde elke*

²⁴ Lettre P. Dufour (ONUC-Stan) à B. Urquhart (ONUC-Léo), 12 septembre, in *UN Archives*.

²⁵ Télégramme Timberlake, 13 octobre, in M. Kalb, p. 138; télégramme Dayal à ‘H’, 19 octobre, n° B-1275, in *UN Archives*.

²⁶ Télégramme d’Aspremont à Mistebel (E’ville), message 657, 6 octobre, in F. Vandewalle, *Mille et quatre jours*, fasc. 3, p. A28.

²⁷ Devlin, Tweedy et Bissell, Gottlieb, in M. Kalb, pp. 100-102.

*mogelijkheid van zijn terugkeer in de regering, of indien hij faalt in Leopoldstad, zijn installatie in Stanleystad of elders te beletten.”*²⁸

De VN levert Lumumba aan Mobutu uit

Op 27 november verliet de afgezette premier incognito zijn afgeschermd residentie. Hij probeerde Stanleystad te bereiken, waar de nationalistische krachten zich hergroepeerden. In een telegram berichtte Dayal over zijn ontmoeting met Kasa-Vubu en co: *“Mijn ondervragers waren geobsedeerd door Lumumba’s ontsnapping [...] Bomboko was duidelijk het meest bezorgd en bijzonder opgewonden over de mogelijkheid dat Lumumba Stanleystad zou bereiken.”* Leopoldstad had reden tot zorg. In een eerste reactie had Dayal, in een telegram aan zijn chef, verklaard: *“Als Lumumba erin slaagt om in Stanleystad te raken, dan verandert de situatie ogenblikkelijk.”* ‘H’ verklaarde intussen tegen de VS-ambassadeur bij de VN dat hij, als Lumumba zijn doel zou bereiken, VN-troepen tussen Stanleystad en Leopoldstad zou plaatsen, want Mobutu’s leger was *“niet opgewassen”* tegen de nationalistische troepen.²⁹

Mobutu had prompt de achtervolging ingezet. Dayal hield New York op de hoogte: *“Hij bereikte de streek van Kikwit waar hij vurige aanhangers heeft. Pongo, de hysterische veiligheidschef, heeft in een Sabena-helikopter de achtervolging ingezet.”* Lumumba werd overal aangemaand zijn aanhangers toe te spreken. Op 1 december werd Lumumba nabij Lodi onderschept door een ANC-eenheid. Op 2 december kwam het konvooi met de gevangenen aan in Mweka. Daar gebeurde het volgende (opgetekend door Heinz en Donnay): *“Gebruik makend van een verminderde waakzaamheid van de bewakers van het ANC, stuift de chauffeur van P. Lumumba [met de auto] naar het kamp van de Ghanezen van de VN. Volgens de versie van deze chauffeur [...] zou een Ghanees luitenant [...] P. Lumumba hebben uitgelegd dat hij niet de opdracht had om hem in bescherming te nemen. Congolese soldaten komen dan ter plaatse, vinden Lumumba, slaan hem met de kolf van hun geweer en nemen hem mee. Ghanese soldaten, die in opstand kwamen tegen de houding van hun officier, bevrijden de andere vluchtelingen, gevangenen en bedreigden in het centrum van Mweka, maar hun laattijdige tussenkomst kan de Congolese premier niet meer redden.”*³⁰

VN-documenten bevestigen deze versie: de VN was direct verantwoordelijk voor de arrestatie van de Congolese ex-premier. Op 30 november stuurde het Ghanese commando in Luluaburg instructies naar haar regimenten: *“Indien Lumumba aankomt, neem hem in beschermende hechtenis indien gevaar voor arrestatie of last veroorzakend.”* Er volgde prompt een terechtwijzing van generaal von Horn, opperbevelhebber van de VN-strijdkrachten: *“Geen actie mag door u ondernomen worden met betrekking tot Lumumba. Wij waren voor zijn persoonlijke veiligheid enkel in zijn huis in Leopoldstad verantwoordelijk. Het werd altijd zo opgevat en bekend gemaakt dat hij zich op eigen risico buiten zijn huis zou wagen.”* Diezelfde

²⁸ Cit. in M. Kalb, pp. 102, 131-133, 151-152, 183.

²⁹ Télégrammes Dayal à ‘H’, 29 novembre, n° B-1544 en B-1541, in *UN Archives*; ‘H’ in M. Kalb, p. 160

³⁰ Télégramme Dayal à ‘H’, 29 novembre, n° B-1545, in *UN Archives*; G. Heinz et H. Donnay, *Lumumba Patrice*, p. 53.

dag werd de VN-leiding tweemaal door het Ghanese commando gerustgesteld: *“Positie Lumumba besproken met ANC-commandant Kasai [...]. Overeengekomen dat VN niet zou interveniëren in wettelijke aanhouding Lumumba door ANC.”*

Over de gebeurtenissen in Mweka schreef het Ghanese commando later dit verslag: *“Op 2 december, om 7u.30 ‘s ochtends, bevond de bevelhebber van het Ghanese peloton zich nabij de ingang van de verblijfplaats van zijn peloton, toen hij drie auto’s met hoge snelheid over de weg zag rijden. Zij stopten op enige afstand van de weg en er ontstond een handgemeen. Lumumba werd door ANC uit zijn auto gesleurd, geslagen met geweerkolven, kreeg klappen en werd geschopt. De pelotonbevelhebber van Ghana beval zijn mannen stelling te nemen rond de auto en de mishandeling te stoppen. Lumumba werd daarop in een auto geduwd en snel weggereden in de richting van Luluaburg.”* Het rapport, dat in de titel spreekt over *“de arrestatie van Lumumba”* op 2 december, vat samen: *“De eerste reactie [van de Ghanese brigade] toen zij vernam dat Lumumba de VN-bescherming in Leopoldstad had verlaten was dat hij in beschermende hechtenis genomen zou worden indien er een gevaar voor arrestatie of letsel bestond. Zij (...) ontvingen zeer duidelijke instructies dat onder geen beding gelijk welke actie met betrekking tot Lumumba genomen mocht worden. Deze instructies werden streng nageleefd.”*³¹

Deze documenten tonen aan dat de verklaring die ‘H’ na Lumumba’s dood in de Veiligheidsraad aflegde, een leugen is: *“Lumumba ontsnapte uit zijn residentie [...] zonder dat de VN kon weten waar hij zich bevond en bijgevolg zonder dat de VN in de gelegenheid was om hem te beschermen. Hij werd in het binnenland aangehouden zonder dat de VN enigszins de mogelijkheid had om zich daar tegen te verzetten, gezien het feit dat zij de toestand niet onder controle had.”*³² Op 2 december was Lumumba opnieuw in vrijheid, en waren Ghanese blauwhelmen aanwezig bij zijn tweede arrestatie. Zij maakten een eind aan de mishandelingen, maar weigerden hem in bescherming te nemen en stonden zijn aanhouding toe.

De opluchting was groot, nu Lumumba in Thysstad opgesloten zat. Later schreef von Horn: *“De meesten onder ons waren terecht van oordeel dat er nu een werkelijke kans bestond dat Congo enigszins tot rust zou komen. Eerlijk gezegd, als Lumumba Stanleystad bereikt had, dan had heel Congo in vlammen kunnen opgaan.”* Mobutu verklaarde opgelucht, maar al even voorbarig: *“Met Lumumba is het gedaan en de agitatiepool Stanleystad is in theorie geneutraliseerd.”*³³

Het nationalistische tegenoffensief

De nationalistische krachten wonnen eind 1960 behoorlijk aan terrein. Ze veroverden op kerstdag Bukavu, de hoofdstad van de Kivu-provincie. Een tegenaanval van Mobutu’s troepen eindigde in een fiasco. Op 7 januari stootte een nationalistische strijdmacht van 600 soldaten door naar Noord-Katanga. In een memorandum wees

³¹ ONUC, *Summary of events leading to the arrest of Mr Patrice Lumumba at Mweka in Kasai Province on 2nd December 1960*, in *UN Archives*; von Horn, in télégramme Dayal à ‘H’, 1 décembre, n° B-1561, in *UN Archives*.

³² Déclaration ‘H’ au Conseil de Sécurité, 15 février 1961, in *Chronique de Politique Etrangère (CPE 2)*, *Evolution de la crise congolaise: de septembre 1960 à avril 1961* (1961, n° 5 à 6), p. 1073.

³³ C. von Horn, *Soldiering for Peace*, p. 248; Mobutu, in *Pourquoi Pas?*, 9 décembre 1960.

kolonel Vandewalle erop dat Katanga de invasie niet alleen kon afslaan. Hij bepleitte de dringende noodzaak om militaire steun van de VN en Mobutu los te peuteren.³⁴

Tshombe's bewind stond begin 1960 nog steeds op lemen voeten. De toestand beantwoordde nog steeds aan wat de Belgische diplomaat Rothschild op 11 november 1960 geschreven had: *“De terugtrekking van de Belgische omkadering zou [...] de Katangese Gendarmerie met ineenstorting bedreigen.”* Kolonel Vandewalle schrijft over de toestand midden januari: *“Meer en meer werd het regime beschouwd als de zaak van een honderdtal Katangezen verkocht aan de blanken. Deze visie verbreidt zich bij de mensen die oorspronkelijk van Katanga zelf afkomstig zijn [de Lunda e.d., Tshombes basis]. De anderen waren reeds sedert lang daarvan overtuigd.”*

Nationalistische krachten controleerden bijna de helft van het Congolese grondgebied. Ondertussen desintegreerde Mobutu's regime. De golf van verzet beroerde ook het leger. Op 12 januari brak er in het garnizoen van Thysstad, waar Lumumba gevangen zat, een revolutie uit. De soldaten eisten de vrijlating van Lumumba, de vorming van een nieuwe regering en een verhoging van de soldij. Ook in Leopoldstad groeide Lumumba's invloed, zoals Dayal de dag na Lumumba's transfer naar Katanga zou schrijven: *“De reden om Lumumba uit te leveren aan de genade van Tshombe is dat zij hem een opofferend geschenk willen aanbieden. Ze doen het ook wegens de zich ontwikkelende pro-Lumumba stemming in het Thysstad-garnizoen en trouwens ook in Kamp Nkokolo.”* Veel later schreef Dayal: *“Er bevond zich in Kasa-Vubu's Congo geen enkele gevangenis die veilig genoeg was om hem [Lumumba] vast te houden.”*³⁵

Paniek in Washington en Brussel

In die dagen brak er in VS-kringen paniek uit over een mogelijke politieke terugkeer van Lumumba. Op 13 januari stuurde CIA-agent Devlin een alarmerend telegram naar Washington: *“CIA en ambassade geloven dat huidige regering binnen enkele dagen kan vallen. Resultaat zou bijna zeker chaos en terugkeer (van Lumumba) naar de macht zijn. (...) Weigering drastische stappen vandaag zal leiden tot nederlaag van beleid (van de VS) in Congo.”* Ook de regering-Eyskens maakte zich zorgen. Op 4 januari 1961 had een gealarmeerd Brussel *“de bijzondere aandacht”* van Leopoldstad gevestigd *“op de desastreuze gevolgen van de bevrijding van Lumumba.”*³⁶

Na intensief overleg werd op 16 januari, in het bureau van de directeur-generaal van Sabena-Afrika, besloten om Lumumba naar Bakwanga over te brengen.³⁷ Geen enkele Amerikaan of Belg verzette zich tegen het plan, dat voor Lumumba een zekere (en gruwelijke) dood in handen van Kalonji zou betekenen. Later verklaarde kolonel Marlière, de Belgische éminence grise achter Mobutu, dat *“Lumumba moest worden uitgeschakeld”*; het was *“een werk van volksgezondheid”*. Kort daarop werd Lumumba's bestemming gewijzigd naar Elisabethstad: men vreesde moeilijkheden in

³⁴ Memo, in F. Vandewalle, *Mille et quatre jours*, fasc. 4, p. A1.

³⁵ Télégramme Dayal à 'H', 18 janvier 1961, n° D-120, in *UN Archives*; R. Dayal, *Mission ...*, p. 190.

³⁶ Devlin, in M. Kalb, p. 190; télégramme 14 de Bruxelles à Brazza, 4 janvier 1961, in J. Brassinne, *Enquête sur la mort de Patrice Lumumba*, Thèse de doctorat (ULB, 1990), non publié, p. 63.

³⁷ Info sur le transfert et la mort de Lumumba, sauf contre-indications, in J. Brassinne, *Enquête...*; F. Vandewalle, *Mille et quatre jours*, fasc. 4; J. Brassinne et J. Kestergat, *Qui a tué Patrice Lumumba?*; ONU, 'Rapport de la commission d'enquête', 11 novembre 1961, in *Chronique de Politique Etrangère, L'ONU et le Congo: avril 1961 à octobre 1962* (1962, n° 4 à 6), p. 659-713.

Bakwanga, waar Ghanese blauwhelmen de luchthaven controleerden. In Elisabethstad werd Lumumba opgewacht door Munongo, die maanden eerder al aangekondigd had welk lot hij er zou ondergaan: *“Als we onze handen op hem kunnen leggen, dan zullen we doen wat de Belgen niet hebben gedaan, dan zullen we hem doden.”*³⁸

De moord op Lumumba, Mpolo en Okito

Op 17 januari werden Patrice Lumumba, en zijn medestanders, Maurice Mpolo en Joseph Okito, door Mobutu's commissarissen Ferdinand Kazadi en Jonas Mukamba naar Elisabethstad gevlogen. De gevangenen werden naar een afgelegen villa gebracht, gemarteld en dezelfde avond nog terechtgesteld. In de literatuur wordt deze ontkenning meestal afgedaan als een afrekening 'onder Bantoes', waar het Westen niets mee te maken had. De werkelijkheid is anders. Volgens kolonel Vandewalle waren de volgende Belgen in Leopoldstad op de hoogte: Cordy, adviseur van Bomboko; Lahaye, adviseur van Kandolo; Denis, raadgever van Kasa-Vubu; en Marlière, adviseur van Mobutu. Op 14 januari had kolonel Marlière (Leopoldstad) dit bericht aan commandant Verdickt (Elisabethstad) doorgeseind: *“Vraag het akkoord van de Jood [Tshombe] om Satan [Lumumba] te ontvangen.”* De volgende personen waren zeker aanwezig toen Lumumba stierf: de Katangese ministers Tshombe, Kitenge, Munongo, Kibwe; politiecommissaris Pius Sapwe; zeventien Katangese militairen en agenten, en vier Belgen: politiecommissaris Verscheure, kapitein Gat, luitenant Michels, en brigadier Son. Verscheure en Gat leidden respectievelijk de Katangese politie en de militaire politie. Deze segmenten van het Katangese veiligheidsapparaat hadden de hele operatie in handen.

Maar ook het hoogste politieke niveau was voor de operatie medeverantwoordelijk. Tshombe en zijn entourage stonden aanvankelijk weigerachtig tegenover de komst van Lumumba. Elisabethstad vreesde dat een transfer zware politieke repercussies voor het pariastaatje mee zou brengen. De Belgische minister van Afrikaanse Zaken, d'Aspremont Lynden, verstuurdde daarom op 16 januari een telegram naar Tshombe, met het verzoek om de transfer te aanvaarden: *“Aspremont dringt persoonlijk aan bij president Tshombe opdat Lumumba in de kortst mogelijke tijdsspanne naar Katanga overgebracht zou worden. Gelieve mij op de hoogte te houden.”* d'Aspremonts telegram woog rechtstreeks op de afloop van het drama.

Onmiddellijk na de aankomst van Lumumba kwamen de hoogste officieren van de Gendarmerie op het Hoofdkwartier bijeen: kolonel Vandewalle (volgens Brassinne *“le patron occulte”* van de Gendarmerie, en dus ook van Katanga), Smal, Weber, Perrad, en daarna ook Verdickt. En kort daarop vond een bijeenkomst van het Bureau-Conseil de l'Etat du Katanga plaats, met professor Clémens, kolonel Vandewalle, majoor Weber, commandant Smal, en de adviseurs Grosjean en Brassinne. Dit Bureau vormde het werkelijke machtscentrum in Katanga, en het leidt geen twijfel dat een energiek ingrijpen Lumumba, Mpolo en Okito had kunnen redden. d'Aspremont had in een dienstbevel van 3 januari Vandewalle het gezag over alle Belgische militairen in Katanga toevertrouwd.³⁹ De kolonel was dus bij machte om het verdere verloop van

³⁸ Kalonji, in C. Kamitatu, *La grande mystification du Congo-Kinshasa*, p. 87; G. Munongo, in *La Cité*, 12 septembre 1960, in *Remarques Congolaises*, 17 février 1961.

³⁹ Ordre de mission, 3 janvier 1961, in F. Vandewalle, 'A propos de la Gendarmerie katangaise III', in *Bulletin du CRAOCA*, 1988/2, p.76.

de gebeurtenissen te bepalen. Maar er werd geen enkel initiatief genomen door het Bureau, terwijl zijn ondergeschikten de gevangenen martelden en vermoordden.

De reden is eenvoudig. Vandewalle en co wisten dat Lumumba's integriteit niet bovenaan het prioriteitenlijstje van Brussel stond. Minister d'Aspremont wou absoluut Lumumba's transfer naar Katanga. Met de transfer was de belangrijkste doelstelling van Brussel gerealiseerd: de politieke terugkeer van Lumumba onmogelijk maken en het regime van Leopoldstad redden. Natuurlijk bracht Lumumba's transfer Elisabethstad in een lastig parket. Want de ex-premier vormde onder alle omstandigheden een politieke tijdbom onder het Katangese regime. Hem vermoorden; hem zonder proces gevangenhouden; of hem voor een Katangese 'rechtbank' berechten: alle oplossingen zouden de koperstaat enorme politieke schade berokkenen. d'Aspremonts telegram beperkte de politieke bewegingsruimte van de Belgisch-Katangese lobby tot het beperken van de politieke schade.

De bekommernissen van de Belgische kopstukken werden goed samengevat in de raad die de militaire aalmoezenier Pierre Adam diezelfde 17de januari telefonisch aan de leiding van de Gendarmerie overbracht. Volgens Weber zei Adam: "*Vooral geen bloed aan de handen.*" Zo geschiedde. De regering-Eyskens en haar ondergeschikten dragen dus een directe verantwoordelijkheid, die verder gaat dan schuldig verzuim, voor de moord op Lumumba. Die schuldigen zijn, van hoog tot laag: Gaston Eyskens (als premier verantwoordelijk voor het beleid van zijn regering), de ministers d'Aspremont Lynden en Wigny, en de zes leden van het Bureau. Het is zeer de vraag of de houding van het paleis in deze ontknoping ooit zal worden opgehelderd. In afwachting kan men niet om een vaststelling heen. Het aandeel van deze personen in het drama vormde geen bezwaar voor Laken om verscheidene van hen uitzonderlijk erkentelijk te zijn. Graaf d'Aspremont was reeds kind aan het koninklijke huis voordat de Congo-crisis uitbrak. Eyskens werd burggraaf en minister van staat; Weber werd vleugeladjutant van koning Leopold III; Brassinne werd tot ridder geadeld.

Onder wereldwijd protest besloot de Veiligheidsraad van de VN in een resolutie om een onderzoekscommissie op te richten, opdat de daders van deze misdaden gestraft zouden worden. De commissie wees in haar rapport ook op de verantwoordelijkheid van Leopoldstad. De VN zou echter geen vervolging instellen: op dat ogenblik patroneerde zij immers het nieuwe regime Kasa-Vubu-Adoula-Mobutu in Leopoldstad ...

Naar een stabiel nekoloniaal bewind

Lumumba's eliminatie gaf uitzicht op een nekoloniaal overwicht in het parlement. Een terugkeer naar de legaliteit zou nu, in een nieuwe VR-resolutie van 21 februari 1961, formeel op de agenda geplaatst worden. Bezwaren tegen een inmenging in de interne aangelegenheden van Congo -die het aandeel van de VN in de vernietiging van de regering van Lumumba gerechtvaardigd hadden- werden overboord gegooid. De resolutie machtigde de VN om zonodig geweld te gebruiken "*om het uitbreken van een burgeroorlog in Congo te verhinderen*". Verder erkende de VR "*de dwingende noodzaak om de parlementaire instellingen in Congo te herstellen*". De Belgische aanwezigheid in het land werd nu in al haar vormen in vraag gesteld. De VN ondersteunde nu het standpunt van de vermoorde premier: de Belgische

inmenging en de Katangese secessie waren nauw verweven en ongrondwettelijke obstakels op weg naar het herstel van de Congolese territoriale integriteit.

Die resolutie zou in de loop van 1961 ook daadwerkelijk ten uitvoer gelegd worden - na de demoralisatie van Stanleystad en Tshombe's succesvolle voorjaarsoffensief tegen de Baluba-opstand. De integratie van huurlingen in Tshombe's steeds beter uitgeruste leger vormde de Gendarmerie om tot een genadeloze moordmachine. Volgens Dayal beschikte Tshombe in februari 1961 over 5.000 manschappen; in juni 1961 waren er al 11.000 Katangese soldaten. Eind maart 1961 heroverde de Gendarmerie Manono: een militair keerpunt. Dayal schreef in een rapport: "*Het offensief dat president Tshombe op 11 februari (1961) lanceerde beoogt (...) het ontvolken van de gehele regio die door het Baluba-volk bewoond wordt, door het gebruik van een verpletterende kracht en meer in het bijzonder door het platbranden van dorpen, het uitschakelen van elke oppositie en elk verzet, en door het terroriseren van de bevolking.*"⁴⁰

Zwakke internationale steun droeg in belangrijke mate bij aan de verdwijning van Gizenga's tegenregering in Stanleystad. Ondanks oprechte volkssteun in de derde wereld voor Lumumba's zaak, zou de Afrikaanse steun aan de Congolese nationalistena symbolisch blijven. Het zogenaamde Afro-Aziatisch blok was erg zwak, zo niet een fictie. De economische zwakte van de burgerijen in de derde wereld, hun oriëntatie op het Westen en de socio-politieke polarisatie in deze nieuwe staten maakten leiders als Nehru, Sukarno en Kenyatta voor hun overleving afhankelijk van het internationale kapitalistische bestel. Een conferentie in Casablanca (januari 1961) van 'radicale' Afrikaanse landen verwierp het voorstel van rechtstreekse hulp aan Stanleystad. Van een erkenning van de regering-Gizenga in Stanleystad werd in de resoluties met geen woord gerept. Uiteindelijk werd Stanleystad slechts met eerder symbolische initiatieven van Egypte gesteund: de installatie van een radiostation en steun voor een diplomatiek bureau, dat Pierre Mulele, minister in de regering-Lumumba, in december 1960 in Caïro had opgezet.

Ook het Kremlin gaf de antikoloniale beweging geen ondubbelzinnige en onvoorwaardelijke steun. Moskou, dat vreedzame coëxistentie met de kapitalistische wereld nastreefde, stelde de omslag naar een neokoloniale overheersing in de koloniën niet ter discussie. De antikoloniale beweging was slechts een te manipuleren pressiemiddel, dienstig om in zijn diplomatieke onderhandelingen met het Westen toegevingen af te dwingen. Kroestjev stelde de Katangese secessie aan de kaak om zijn diplomatieke positie in de Afro-Aziatische wereld te versterken. Maar nooit gaf Moskou wezenlijke steun aan de nationalistena; steeds stond Kroestjev een onderhandelde oplossing in een VN-kader voor. Vier van de vijf resoluties die de VR in de jaren 1960 en 1961 over de Congo-crisis aannam, kregen de gezamenlijke steun van Washington en Moskou. Alleen inzake de resolutie van 21 februari 1961 onthield de Sovjetunie zich.

De val van Lumumba onder de ogen van de VN leidde tot een virulente, op de persoon van 'H' toegespitste kritiek van Moskou. Daarbij bleef de VN zelf buiten schot. Toen Gizenga op 14 december 1960 aan Kroestjev had laten weten dat de

⁴⁰ Rapport Dayal, 20 février 1961, in CRISP, *Congo 1961*, p. 218.

regeringszetel naar Stanleystad was verplaatst, repte de Sovjetleider met geen woord over eventuele steun of over de erkenning van Gizenga's regering. Pas nadat Nasser, Sekou Touré en Nkrumah de regering-Gizenga erkend hadden -toen de moord op Lumumba een storm van verontwaardiging door Afrika joeg- volgde ook Moskou. De rechtstreekse steun aan Stanleystad was onbeduidend. Pas in juli 1961 opende de Sovjetunie een diplomatieke missie in Stanleystad. En toen de VN en het ANC begin 1962 tegen Gizenga, die zich in Stanleystad verschanst had, in actie kwamen, was Moskous reactie mild. Kroestjev had inmiddels de nieuwe regering van Adoula alle succes toegewenst.

Veel auteurs interpreteren de Congo-crisis in het licht van de Oost-Westtegenstelling. Ze zijn slachtoffers van de Koude-Oorlogsretoriek van die dagen. Want de werkelijke rol van Moskou in de Congo-crisis was erg beperkt. Abstracte noties zoals 'Koude Oorlog' en 'de strijd tegen de verspreiding van de Sovjetinvloed' zijn in feite codewoorden in de propagandaslag bij de uitbouw van stabiele neokoloniale regimes. In de jaren '50 en '60 vereiste dat de strijd tegen het opkomende nationalisme, onder het mom van de strijd tegen 'het communisme'; vandaag luiden, vanuit dezelfde zorg, de nieuwe codewoorden 'democratische hervorming', 'mensenrechten' of 'strijd tegen het terrorisme'.

De regering-Adoula (°2 augustus 1961)

Het gedemoraliseerde nationalisme stelde zich tevreden met het nastreven van de formele slogan 'Congo Uni, Pays Fort'. Van zijn anti-imperialistische inhoud ontdaan, werd deze eis gepresenteerd als het testament van Lumumba. Een tweede eis betrof de heropening van het parlement. De resolutie van 21 februari 1961 gaf de gizengisten de gelegenheid om zich met het neokolonialisme te verzoenen, zonder afstand te hoeven nemen van hun belangrijkste streven: de eenheid van het land, in een parlementair raamwerk. Zij stelden zich tevreden met een strikt legale invulling van deze doelstelling - zonder dat de neokoloniale orde die op het terrein in opbouw was, ter discussie werd gesteld.

Op 2 augustus hield de VN de regering-Adoula boven de doopvont. In de regering zaten alle belangrijke politieke stromingen en regio's, met uitzondering van de tshombisten. Gizenga werd vice-premier. De helft van de ministers in de regering-Adoula waren lid van Lumumba's regering geweest. Deze continuïteit illustreert de politieke achteruitgang van het Congolese nationalisme. Nationalisten bekenden zich tot de regering-Adoula uit politieke ontredde, uit opportunisme of uit gebrek aan politieke maturiteit. Tshombe's afwezigheid gaf de nieuwe regering een anti-Katangees karakter. De realiteit botste met de illusie dat Adoula de politieke erfgenaam van Lumumba was. *La Gauche* schreef terecht: "Zijn regeringsprogramma [...] eigent zich de sleutel-ideeën van het programma van Patrice Lumumba toe: Congolese eenheid, positief neutralisme, maar ontdoet ze van hun revolutionaire inhoud en bedekt ze met een parlementaire saus." (19 augustus 1961)

De pers gaf in die dagen ondubbelzinnig aan waar het werkelijke machtscentrum in Leopoldstad lag. *La Gauche* schreef: "les politiciens, même ministres, de Léopoldville, n'ont pas de pouvoir réel que celui que le général Mobutu veut bien

leur concéder.” (8 juli 1961) Voor het Westen was Mobutu geen obstakel voor de regering-Adoula, maar de onontbeerlijke voorwaarde ervan. Mobutu stond garant voor de neokoloniale restauratie; dankzij zijn troepen kon men zich de luxe van een parlementaire façade veroorloven. Gizenga realiseerde dit al snel, en trok zich terug in Stanleystad. In januari 1962 ontwapende het ANC, met steun van de VN, Gizenga's soldaten in Stanleystad. Gizenga werd met een VN-vliegtuig naar Leopoldstad gevlogen, en door het regime opgesloten. Ook de secessie van Katanga, eens een machtig wapen om Lumumba te vernietigen, was verworpen tot een achterhoedegevecht. Confrontaties tussen blauwhelmen en de Katangese Gendarmerie leidden begin 1963 tot een akkoord. De Katangese secessie werd opgeheven; Tshombe en zijn aanhangers behielden de mandaten die zij voor hun ongrondwettelijke machtsgreep uitgeoefend hadden.

De opstanden van 1964

In september 1963 stuurde Kasa-Vubu het parlement voor onbepaalde tijd naar huis. Terwijl de 'Groep van Binza' rond Mobutu meer en meer het dagelijkse beleid van het land in handen nam, verdween de oppositie naar het buitenland of in de clandestiniteit. De uitbouw van een stabiel anti-nationalistisch bewind verliep in hoofdzaak via de versterking van het leger. In 1963 en 1964 werd het ANC gestroomlijnd door militaire experts uit de VS, België, Italië, en Israël. De laatste blauwhelm verliet Congo op 30 juni 1964.

Een nieuwe golf van verzet overspoelde vanaf 1964 het land. Pierre Mulele, teruggekeerd uit Caïro en de Volksrepubliek China, werkte sinds eind juli 1963 aan de organisatie van een verzetsgroep in zijn geboortestreek, Kwilu. Begin 1964 ontstak hij met een algemene staking de opstand. Ondertussen was er een tweede front in de maak. De belangrijkste nationalist hadden in Brazzaville de Conseil National de Libération (CNL) opgericht. Op 15 mei 1964 namen de partizanen van Gaston Soumialot, Uvira in: ook het oosten van het land stond het regime nu naar het leven. In juli 1964 lanceerden de rebellen een overrompelend offensief. Aan het einde van de maand bevonden hun voorposten zich op 100 kilometer van Leopoldstad. Het ANC capituleerde in Albertstad en Stanleystad. Kindu viel op 21 juli, Stanleystad viel op 4 augustus.

De repressie van de opstand, en de geboorte van Mobutu's Tweede Republiek

Mobutu had ondertussen Tshombe als premier heropgevoerd: zij schakelden massaal huurlingen in om de opstand te bestrijden. Maar het vereiste een open militaire interventie om de oude westerse droom van een stabiel neokoloniaal regime te realiseren. Pas na Belgisch-Amerikaanse operaties in Stanleystad, op 24 november 1964, en daarna in Paulis, waarbij Belgische para's gedropt werden, braken huurlingen onder leiding van een honderdtal Belgische officieren het elan van de opstandelingen. Hun gemechaniseerde brigade, die in oktober 1964 vanuit Kamina de herovering van het oosten begon, opereerde met Belgisch en Amerikaans materieel, en met luchtsteun. Hoeveel Congolezen in hun handen het leven lieten, valt onmogelijk te zeggen. Volgens huurlingen doodden zij, enkel in Kindu, ongeveer 3000 Congolezen. Kolonel Vandewalle leidde de brigade. Hij had van november 1960 tot februari 1963, in opdracht van de Belgische regering, politiek-militaire opdrachten uitgevoerd ten dienste van de Katangese secessie. In augustus 1964 dook hij weer in

Leopoldstad op, als militair adviseur van Tshombe. De continuïteit van dit personeelsbestand staat symbool voor het succes van het neokolonialisme, dat erin geslaagd was om Congo vanuit Katanga te heroveren.

De uitschakeling van Lumumba had de revolutionaire opgang, die begin 1959 begonnen was, tot staan gebracht. De opstanden van 1964 toonden aan dat de Congolese volkeren in die jaren het politieke toneel bleven beheersen, en dat de opkomst van Mobutu (1960) en de vorming van de regering-Adoula (1961) niet volstonden om het tij op beslissende wijze in het voordeel van het neokolonialisme te keren. Het neokolonialisme had met Adoula wel de regeringsmacht veroverd, maar dit had de verhoudingen in de maatschappij zelf niet kwalitatief gewijzigd. De opstanden moesten gebroken worden om de krachtsverhoudingen fundamenteel ten nadele van het Congolese volk te wijzigen. Wellicht honderdduizenden Congolezen kwamen bij de repressie om.

De troepen waren uit de kampementen gehaald; ze zouden voor lange tijd het maatschappelijk toneel beheersen. Op 24 november 1965 zette Mobutu de president af, neutraliseerde hij de politici en riep hij de Tweede Republiek uit. Enkele maanden later had de generaal haast alle macht in handen. De buitenlandse interventies hadden in 1965 eindelijk bereikt wat sinds juli 1960 de centrale doelstelling was geweest: de politieke en militaire leiding van het nationalisme was vernietigd; de militaire slagkracht van de verschillende opstanden was gebroken; de bevolking was gepolariseerd en gedemoraliseerd. De neokoloniale vrede heerste in het land.

Het had drie maanden gekost om de regering-Lumumba te elimineren, en zeven maanden om haar centrale leider uit te schakelen. Maar het vergde vele jaren vooraleer een nieuw maatschappelijk evenwicht was gevonden. Daarbij tekenden zich de contouren af van een land dat de excessen uit de prekoloniale en de koloniale periode leek te combineren. Congo kwam in de greep van particularistische en tribale krachten, enkel bijeengehouden door de ijzeren vuist van Mobutu, in de traditie van Leopold II en generaal Janssens. Dit Congo, dat in 1965 definitief vorm kreeg en in het Congo van vandaag diepe sporen nalaat, ontstond in de eerste maanden na de onafhankelijkheid, in de periode van de Congo-crisis.

() Ludo De Witte (1956) is socioloog. Alle informatie komt uit L. De Witte, 'Crisis in Kongo' (1996) en 'De moord op Lumumba' (1999), beide Van Halewyck, Leuven*